

УДК [94(476)+929Вайніловіч](082)
ББК 63.3(4Бел)я43
Б43

Серыя заснавана ў 2016 годзе

Рэдакцыйная калегія:

А. А. Каваленя (наук. рэд.), *Н. В. Анофранка*,
В. В. Даніловіч, *У. М. Завальнюк*, *В. Л. Лакіза*, *Н. Я. Новік*,
У. С. Пуцік (адк. рэд.), *А. У. Унучак*

Рэцэнзент:

загадчык цэнтра ўсеагульнай гісторыі і міжнародных
адносін Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
доктар гістарычных навук *У. В. Тукай*

Б43 **Беларусь, Слуцкі край і Эдвард Вайніловіч** : матэрыялы
Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі,
Слуцк—Мінск, 22–23 верасня 2017 г. / Інстытут гісторыі
НАН Беларусі [і інш.]; рэдкал.: А. А. Каваленя (наук. рэд.)
[і інш.]; — Мінск : Медысонт, 2018. — 416 с. — (Серыя
«Беларусь і Эдвард Вайніловіч»).

ISBN 978-985-7136-85-8.

У зборніку змешчаны даследаванні беларускіх і польскіх навукоўцаў, спецыялістаў па гісторыі Беларусі другой паловы ХІ — першай трэці ХХ ст., прысвечаныя выдатнай асобе, рэфарматару пакалення Айчыны Эдварду Вайніловічу (1847–1928), а таксама Слуцку і Слуцкаму краю. На фоне гістарычных катаклізмаў як у Беларусі, так і за яе межамі адлюстраваны важнейшыя вехі з жыцця і дзейнасці навага слайчынніка.

Адрасуецца вучоным, выкладчыкам ВУЗ, настаўнікам школ, краязнаўцам і ўсім тым, хто зацікаўлены ў вывучэнні амаль забытых старонак з гісторыі нашай Бацькаўшчыны.

УДК [94(476)+929Вайніловіч](082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-7136-85-8

© Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2018
© Афармленне. ТАА «Медысонт», 2018

ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ НАН БЕЛАРУСІ
МІЖНАРОДНЫ ДЗЯРЖАЎНЫ ЭКАЛАГІЧНЫ ІНСТЫТУТ
ІМЯ А. Д. САХАРАВА БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА УНІВЕРСІТЭТА
СЛУЦКІ РАЁННЫ ВЫКЛАДЧЫ КАМІТЭТ
РЫМА-КАТАЛІЦКІ ДАСЦЕЛ У БЕЛАРУСІ

Серыя «Беларусь і Эдвард Вайніловіч»

БЕЛАРУСЬ, СЛУЦКІ КРАЙ І ЭДВАРД ВАЙНІЛОВІЧ

Матэрыялы
Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі

Слуцк—Мінск, 22–23 верасня 2017 г.

Мінск
«Медысонт»

2018

Спробы рэфармавання дваранскай гаспадаркі Беларусі першай паловы
XIX ст.

Ужо ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. у сельскую гаспадарку, а найперш у гаспадарку дваран-памешчыкаў пачынаюць пранікаць новыя капіталістычныя адносіны. Менавіта там былі сканцэнтраваны асноўныя фінансавыя, сыравінныя і працоўныя рэсурсы. Ужо ў гэты перыяд асобныя беларускія маёнткі сталі месцам праяўлення эканамічнай ініцыятывы і імкнення гаспадарыць па-новаму.

Як і ў суседняй Польшчы, а таксама прыбалтыйскіх губернях, на беларускіх землях ў першай палове XIX ст. заложваліся і ўстойліва развіваліся буйныя і сярэднія памешчыцкія гаспадаркі. Растучы попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю ў краінах Заходняй Еўропы і пашырэнне ўнутранага рынку выклікалі паступовы пераход ад замкнёнай натуральнай гаспадаркі да таварна-грашовай. Гэтая рэформа захапіла галоўным чынам гаспадарку буйных памешчыкаў заходніх і цэнтральных губерняў.

Земляробства складала аснову эканомікі Беларусі першай паловы XIX ст. Прыярытэтным з'яўлялася вытворчасць збожжа, у першую чаргу жыта. Другой па значнасці культурай быў авёс, трэцяе месца па зборах займаў ячмень. Пачынаючы з першай трэці XIX ст. у дваранскай гаспадарцы Беларусі адной з найбольш важных сельскагаспадарчых культур стала бульба. На малаплодных глебах Беларусі бульба давала адносна вялікія ўраджэі, якія ў сваёй масе пераўзыходзілі зборы зерня ў некалькі разоў. Як тэхнічная сыравіна для вінакурства, бульба прыносіла вялікія прыбыткі памешчыкам. Дзесяціна, засаджаная гэтай культурай, пры перапрацоўцы яе на гарэлку давала прыкладна ў 4 разы больш даходу, чым тая ж дзесяціна, засеяная жытам¹. З развіццём рынкавых адносін пашыраюцца пасевы

¹ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. М., 1965. С. 162-163.

тэхнічных культур – ільну, канпель, цукровых буракоў. Шэраг памешчыкаў пачаў вопыты па вырошчванню тытуню.

Важнейшым фактарам развіцця земляробства з'яўлялася жывёлагадоўля. Ад узроўню развіцця жывёлагадоўлі напрамую залежала ўраджайнасць палёў, а таксама наяўнасць цяглавай сілы. У сваёй большасці панскія палёткі апрацоўваліся сялянскай жывёлай. Таму фальваркавае жывёлаводства, у параўнанні з сялянскім, мела лепшыя ўмовы для пераўтварэння яго ў таварную галіну гаспадаркі. У моцных дваранскіх гаспадарках заводзілі пародзістых кароў, якіх прывозілі з-за мяжы. Аднак адсутнасць дастатковых рынкаў збыту, цяжкасці ў дастаўцы прадуктаў жывёлагадоўлі на іншыя рынкі стрымлівала развіццё гэтай галіны гаспадаркі. Выключэннем з'явілася тонкарунная авечкагадоўля. Займаліся ёю толькі ў памешчыцкай гаспадарцы, так як гэта патрабавала значных грашовых выдаткаў і штучнага травасеяння. Найбольшых памераў пагалоўе танкарунных авечак у Беларусі дасягнула ў сярэдзіне 40-х гг. XIX ст. З пачаткам коштаў на воўну гэтая галіна жывёлагадоўлі хутка прыйшла ў замяд.

У першай палове XIX ст. развіццё дваранскай гаспадаркі, неабходнасць росту вытворчых сіл і паліпшэнне ўзроўню таварнасці элементаў сельскай гаспадаркі спрыялі фарміраванню навуковай сельскагаспадарчай думкі на тэрыторыі Беларусі. У 1826 г. у Віцебску было заснавана Беларускае вольнае эканамічнае таварыства, стаўшае актыўным цэнтрам аграрна-навуковай думкі ў Беларусі. Выдаваўся часопіс, у якім змяшчаліся артыкулы аб арашэнні лугоў, апрацоўцы глебы, вінакурэнні ў Беларусі, вынаходніцтве новага плуга, прадухіленні ад хвароб жывёлы і г.д.¹

Мадэрнізацыйны працэс у дваранскай гаспадарцы наглядна праявіўся ў растучым прымяненні машын і палепшаных прылад працы. У першай палове XIX ст. у памешчыцкіх маёнтках Беларусі з'яўляюцца нескладаныя

¹ История аграрной науки Беларуси (XIX – XXI в.). в 2 ч. Ч. 2. Минск, 2017. С. 18-20.

сельскагаспадарчыя машыны – малацілкі, з дапамогай якіх праводзілася малацьба збожжа. У 1840-я гг. гэтыя машыны меліся амаль у кожнага памешчыка. Адною з прычын хуткага распаўсюджання малацілак быў недахоп рабочых рук. Таксама шырока, як і малацілкі, перад рэформай 1861 г. былі распаўсюджаны веялкі і саломарэзкі¹. Абслугоўванне гэтых машын патрабавала кваліфікаваных работнікаў, якімі маглі быць не прыгонныя сяляне, незацікаўленыя ў выніках сваёй працы, а маючыя неабходныя навыкі батракі. Пэўныя поспехі былі дасягнуты ў галіне стварэння ўдасканаленых земляробчых прылад, асушэння балот і ўкараненне новых культур². З’яўленне новай тэхнікі сведчыла аб пранікненні ў памешчыцкую гаспадарку капіталістычных адносін. Аднак наяўнасць дармавой прыгоннай працы з’яўлялася перашкодай увядзенню машын.

Тэхнічная рэвалюцыя закранула і вінакурства. З 1796 па 1859 г. вытворчасць вінакурняў у Беларусі ўзрасла больш чым у 3,5 разы³. Паравыя катлы замянілі стары агнявы спосаб вінакурства і павялічылі на 1/3 выхад спірта. Гэты спосаб вінакурства і новая сыравіна – бульба прывялі да рэзкага павялічэння колькасці буйных вінакурняў. Як правіла, тут працавалі прыгонныя ў залік ганьчыны. Вінакурства падтрымоўвала эканамічнае становішча дваранскіх гаспадарак, давала гарантаваную крыніцу пастаяннага даходу. Маючы магчымасць перапрацоўкі асноўнай прадукцыі земляробства – зерня і бульбы, памешчыкі менш залежалі ад хістання рынку⁴.

Трохпольная сістэма заставалася пануючай да самай адмены прыгоннага права. Аднак у некаторых памешчыцкіх гаспадарках паступова ўводзілася

¹ Козловский П. Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Минск, 1982. С. 124; Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. С. 240.

² Ходнев И. А. История императорского Вольного экономического общества. СПб., 1895. С. 161.

³ Болбас М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1775-1861 гг.). Минск, 1966. С. 108.

⁴ Кіштымаў А. Эканамічныя ўмовы фарміравання беларускай нацыі ў канцы XVIII – пачатку XX ст. 3 глыбі вякоў: вып. 2. Мінск, 1997. С. 84-85.

чатырохполле і шматполле. Гэтаму спрыяла шырокае распаўсюджанне бульбы, якая выкарыстоўвалася ў вінакурэнні, а таксама пасевы вікі, цімафееўкі і клевера – высокаякасных кармоў для танкарунных авечак, якіх разводзілі на Гародзеншчыне. Ва ўсіх памешчыцкіх гаспадарках, дзе былі пасевы кармавых траў ці значныя пасадкі бульбы, нават у тым выпадку, калі захоўвалася трохполле, яно ўжо губляла свой характар, уласцівы для феадальнай эпохі і сведчыла аб з’яўленні рыс капіталізму¹.

Пачынаючы з 40-х гг. XIX ст. памешчыкі, маёнткі якіх знаходзіліся каля буйных гарадоў і ў іншых раёнах, асабліва ў Віленскай і Гродзенскай губернях, пачалі пераводзіць сваіх прыгонных з паншчыны на чынш. Гэта рабілася пад ціскам сялянскай масы, якая дабівалася пераводу павіннасцей, па прыкладу дзяржаўных сялян, на чынш. Пры чыншавай сістэме прыбытак з маёнткаў звычайна быў вышэйшым, чым пры паншчыне. Асабліва паскорыліся тэмпы пераводу на чыншавую сістэму ў апошнія, перадрэформенныя гады. Усё больші памешчыкі мелі ў сябе батракоў са сваіх жа прыгонных ці вольнанаёмных, рабочую жывёлу (коней, валоў) і інвентар (звычайна палешаны) – плугі, бараны, веялкі, малацілкі; частка работ у маёнтках выконвалася з дапамогай гэтых батракоў. Іншы раз працу выконвалі вольнанаёмныя рабочыя. Уладальнікі маёнткаў пераконваліся ў большай эфектыўнасці наёмнай працы як у сельскай гаспадарцы, так і на вотчынных прадпрыемствах, на будаўнічых работах, на нарыхтоўцы лесу і г.д. Адмова ад паншчыны і перавод сялян на чынш, выкарыстанне найму спрыялі інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці і павышэнню прадукцыйнасці працы ў панскіх гаспадарках, перш за ўсё Заходняй Беларусі. Зразумела, чаму дваранства гэтага рэгіёна ў хуткім часе паставяць пытанне аб ліквідацыі прыгону.

Імкненне павялічыць даходы штурхала памешчыкаў да арганізацыі ў сваіх маёнтках розных прамысловых прадпрыемстваў. Яны размяшчаліся ў

¹ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. С. 248.

асноўным у сельскай мясцовасці. Вотчынная прамысловасць выкарыстоўвала практычна бясплатную сыравіну і дармавую рабочую сілу прыгонных сялян. Прамысловыя прадпрыемствы дваран-прадпрымальнікаў у асноўным спецыялізаваліся на перапрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны, якая выраблялася ў маёнтках. Так, напрыклад, пінскі памешчык А. Скірмунт заснаваў новую па тым часам галіну вытворчасці: пабудаваў у 1830 г. у сваім маёнтку Малодава цукровы завод, першае такое прадпрыемства ў беларускіх губернях. У 1836 г. дала першую прадукцыю суконная фабрыка А. Скірмунта, на якой вопытныя майстры запрошаныя з Германіі, абучылі мясцовых рабочых з сялян¹.

У маёнтках беларускіх памешчыкаў былі прадпрыемствы вінакурныя, палатняныя, шарсцяныя. Перад рэформай у Беларусі мелася значныя на той час металургічная прамысловасць. З'явілася некалькі буйных жалезаапрацоўчых, шкляных і сілікатных заводы. Дрэваапрацоўчая і лесахімічная вытворчасць былі працаўладнены галоўным чынам лесапільнымі, паташнымі, дзехцярнымі, смакакурнымі і інш. прадпрыемствамі. Сапраўдным індустрыяльным цэнтрам прадпрымальніцкай дзейнасці дынастыі Пуслоўскіх быў маёнтак Альберцін пад Слонімам. Напярэдадні адмены прыгоннага права ўладанні Пуслоўскіх «уяўлялі сабой свайго кшталту камбінат, дзе атрымоўваемая сыравіна (зерне, бульба, шэрсць, руда) перапрацоўвалася ў гатовую прадукцыю, збываемую далёка за межамі губерні»².

Асноўным тыпам прадпрыемстваў, якія належалі дваранам, былі прыгонныя мануфактуры. Вытворчасць працы на іх была вельмі нізкай, а ўмовы працы жудасныя. У 20-30-я гг. XIX ст. на некаторых вотчынных мануфактурах ручная праца паступова выціскаецца сістэмай машын і механізмаў, з'яўляюцца першыя паравыя рухавікі. У прамысловасці

¹ Киштымов А. Л. Экономика и предпринимательство Беларуси на всемирных выставках XIX в. – начала XX в. // Иппокрена. 2011. № 1-2. С. 129-130.

² Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. С. 273.

адбываецца так званы прамысловы пераварот – замена ручной працы сістэмай машын і механізмаў, сведчыла аб якасна новай ступені эвалюцыі эканомікі. У першай палове XIX ст. у Беларусі з’яўляюцца фабрыкі. У 1860 г. было 76 прадпрыемстваў з паравымі рухавікамі і паравымі катламі. Нягледзячы на тое, што на фабрыках працавала ў два разы менш рабочых, чым на мануфактурах, фабрычная прадукцыя па кошту амаль у 1/5 пераўзыходзіла мануфактурную¹.

Пад уплывам таварна-грашовых адносін у першай палове XIX ст. паглыбляецца спецыялізацыя асобных раёнаў Беларусі. Паўночная частка вызначалася як раён ільнаводства, заходняя – танкаручнай авечкагадоўлі, цэнтральная – раён вырошчвання бульбы. Спецыялізацыя ўказвала на наяўнасць лішкаў спецыфічных тавараў ў адным раёне, якія карыстаюцца попытам у другім. Гэта спрыяла развіццю ўнутранага, а таксама знешняга гандлю. Вытворчасць зерневага хлеба, бульбы, ільну, цукровых буракоў мела выразна таварны характар.

Павялічвалася колькасць гарадоў і мястэчак, а разам з тым неземляробчага насельніцтва. З канца XVIII ст. да канца 50-х гг. XIX ст. у Беларусі назіраецца значны рост колькасці гараджан (з 80 да 320 тыс жыхароў, г.зн. амаль у 4 разы)². Гэта цягнула за сабой узрастанне патрэбы ў сельскагаспадарчай прадукцыі, дзякуючы чаму гандлёвыя сувязі паміж горадам і вёскай мелі пастаянны характар.

У 40-50-я гг. XIX ст. феадальна-прыгонніцкі спосаб вытворчасці аказаўся ў стане крызісу. Павелічэнне паншчынных павіннасцяў у сувязі з ростам таварнасці памешчыцкіх маёнткаў, абезземельванне сялян вялі да разбурэння сялянскай гаспадаркі, да падзення сельскагаспадарчай вытворчасці. Няўраджаі 1844-1845 гг. і масавая гібель жывёлы (ад ¼ да ½ пагалоўя) падарвалі сельскую гаспадарку Беларусі. Пасевы збожжавых

¹ Гісторыя Беларусі : у 6 т. Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Мінск, 2005. С. 123.

² Лютый А. М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века. Минск, 1987. С. 161-162.

культур і бульбы к канцу 50-х гг. скараціліся на 10,5% і 45% адпаведна. Ураджайнасць палёў напярэдадні адмены прыгону знізілася на 30% у параўнанні з пачаткам стагоддзя і была значна ніжэйшай за сярэдняю ў Еўрапейскай Расіі. Сведчаннем заняпаду сельскай гаспадаркі Беларусі ў 50-я гг. і цяжкага становішча сялянства з'яўляўся несупынны рост нядоімак дзяржаўных падаткаў і плацяжоў, а таксама памяншэнне колькасці прыгонных з 1845 па 1857 гг. болей чым на 60 тыс. душ мужчынскага полу¹.

Даходнасць дваранскіх маёнткаў памяншалася. Расла запазычанасць. Каб здабыць сродкі на паляпшэнне сваёй гаспадаркі памешчыкі закладвалі маёнткі і прыгонных. У Віцебскай губерні да 1855 г. знаходзілася ў закладзе 46%, у Гродзенскай губерні да 1860 г. – 27,8%, у Мінскай губерні – 26% усіх маёнткаў. У цэлым па Беларусі ў 1859 г. было закладзена 59,8% прыгонных сялян². Толькі ў Віцебскай губерні ў 1859 г. з 1628 памешчыцкіх маёнткаў было закладзена і перазкладзена 483 маёнткі; падвергнута за няўплату працэнтаў: у апеку – 27, вопісу – 211, публічнаму продажу – 18, сапраўднаму продажу 17 маёнткаў³.

Дзяржаўныя ўлады галоўную ўвагу ў сваёй палітыцы на тэрыторыі заходніх губерняў скарацалі на сялянскім пытанні. Гэта было звязана са спробай пошуку палітычнай апоры самадзяржаўя супроць ваража настроенага мясцовага спаланізаванага дваранства. Сялянскае пытанне набыло тут не толькі вострае сацыяльна-эканамічнае, але і палітычнае значэнне. Урад залежаў ад мясцовай шляхты ў справе паўсядзённага нагляду за прыгоннымі сялянамі, падтрымання грамадскага парадку, збору падаткаў і г.д. Аднак, прызнаючы сялян эканамічнай уласнасцю шляхты, улады павялі з ёю барацьбу за «умы і серца» гэтых людзей, падкрэсліваючы іх

¹ История Белорусской ССР. Минск, 1977. С. 98.

² Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. Мінск, 1972. Т. 2 : Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917 гг.). С. 17-18; Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі : у 4 т. Мінск, 1940. Т. 2: 1772-1903. С. 131.

³ Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов : в 3 т. Т. 3: Восоединение Белоруссии с Россией и её экономическое развитие в конце XVIII – первой половине XIX в. (1772-1860). Минск, 1961. С. 333.

«непольскасть», імкнучыся перашкаджаць нават пачатковаму навучанню на польскай мове¹.

Крокам царызму насустрач сялянству стала рэформа кіравання дзяржаўнай вёскай, адной з мэт якой было больш рашуча абмежаваць уладу мясцовых арандатараў. Па праекту міністра П. Кісялёва ў выніку люстрацыі (падрабязнага апісання маёнткаў) павіннасці дзяржаўных сялян паменшыліся, зямельныя надзелы павялічыліся. З 1844 г. у дзяржаўнай вёсцы Беларусі былі ліквідаваны фальваркі, а сяляне з паншчыны пераведзены на аброк. Рэформа дазволіла крыху палепшыць становішча сялян. Шляхецкія арандатары казённых маёнткаў пазбаўляліся вотчынных паліцыі і суда над сялянамі, гэтая функцыя перайшла ў рукі дзяржаўных чыноўнікў. Гэта было зроблена, каб паслабіць мясцовае дваранства і пайсці на прамы кантакт улады з сялянствам².

Пасля рэформы ў дзяржаўнай вёсцы наступным крокам царызму, накіраваным на абмежаванне безкантрольнай улады памешчыкаў над сваімі прыгоннымі, было рашэнне аб увядзенні абавязковых інвентароў у заходніх губернях. П. Кісялёў лічыў магчымым перанесці накоплены вопыт у адносінах дзяржаўных сялян на памешчыцкіх. Ён прапанаваў увесці абавязковыя інвентары якія б абаранялі прыгонных ад канчатковага разарэння. Увядзенне абавязковых інвентароў на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў пачалося вясной 1847 г., суправаджалася іх масавым пераглядам і працягвалася болей чатырох гадоў.

Дваранства Віцебскай і Магілёўскай губерняў усяляк зацягвала падрыхтоўку абавязковых інвентароў. Яно прасіла ўлады падоўжыць тэрмін складання вопісаў сваіх маёнткаў. Атрымаўшы адказ, памешчыкі Віцебскай губерні ў маі 1845 г. звярнуліся да цара з прапановай «даравання сялянам поўнай свабоды». Прыгоннікі прапаноўвалі стварыць спецыяльны камітэт

¹ Западныя окраины Российской империи. М., 2006. С. 102.

² Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. в 2 т. Т.1. Предпосылки и сущность реформы. М-Л., 1946. С. 589-590.

для вызначэння правоў памешчыцкіх сялян і ўладальнікаў. Прапанавалася заключэнне дамоў паміж сялянамі і памешчыкамі. Апошнія мелі права адхіляць сялян ад карыстання зямлёй у выпадку невыканання ўмоў дамовы. Спачатку цар зацікавіўся гэтым праектам, але ў кастрычніку 1847 г. на імя генерал-губернатара Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў П. Дзякава прыйшло распараджэнне з Міністэрства ўнутраных спраў працягваць інвентарную рэформу¹.

Дваранства беларускіх і суседніх літоўскіх губерняў шукае выйсце з склаўшайся цяжкай сітуацыі. Найбольш кардынальнай спробай рэфармавання дваранскай гаспадаркі з'явілася прапанова часкі памешчыкаў увогуле адмовіцца ад прыгону. Гэтая ідэя стала актуальнай на фоне той палітыкі, якую праводзілі дзяржаўныя ўлады ў заходніх губернях па сялянскім пытанні.

З уваходжаннем Беларусі ў склад Расійскай імперыі царскі ўрад і дваранства неаднаразова ставілі пытанне аб вызваленні сялянства. Спробай палепшыць лёс прыгонных выглядаў Указ аб вольных хлебаробах ад 20 лютага 1803 г., які даваў права памешчыкам вызваляць сялян паасобку ці цэлымі вёскамі з абавязковым надзяленнем зямлёй. Але ні адзін з памешчыкаў беларускіх губерняў не выкарыстаў права на вызваленне сваіх сялян. Толькі 57 рэвізскіх душ вёскі Жарцы Полацкага павета былі выкуплены газнай як прызнанне іх заслуг у гады вайны 1812 г.²

У першай чвэрці XIX ст., у пошуках новых магчымасцей рэфармавання сваёй гаспадаркі, асобныя памешчыкі краю прыходзяць да думкі аб вызваленні сялян. Пасля ліквідацыі прыгону ў Эстляндыі ў 1816 г. і Курляндыі ў 1817 г. шляхта Віленскай губерні падчас губернскіх выбараў 1817 г. падымае пытанне аб неабходнасці скасавання прыгону. Маршалак

¹ Лепеш О. В. Комитет западных губерний: организация и деятельность (1831-1848 гг.). Минск, 2010. С. 48-49.

² Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.: у 3 т. Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытных часоў да 1861 г. Мінск, 1997. С. 265-266.

дваранства Ўпіцкага павета Д. Завіша рашуча патрабаваў вызвалення сялян, але без зямлі. Супроць гэтай прапановы выступіў дэпутат ад Ашмянскага павета Пашкоўскі¹. Адзінагалоснай падтрымкі прапанова Д. Завішы не атрымала, аднак гэтая ініцыятыва віленскага дваранства была заўважана ў Пецярбургу. Аляксандр І перадаў праз генерал-губернатара А. Рымскага-Корсакава строгае папярэджанне мясцоваму дваранству, так як яно парушыла закон².

На Гродзенскім сойме ў студзені 1818 г. за сялянскую рэформу выказаўся новагародскі дэлегат граф В. Путткамер. У гэтым жа годзе пытанне аб вызваленні сялян падымала мінская шляхта. За ліквідацыю прыгону выказаўся маршалак Грыневіч³.

Вялікае ўздзеянне як на сялян, так і на памешчыкаў, аказала паўстанне ў Галіцыі і рэвалюцыі ў краінах Еўропы. Паўстанне ў Галіцыі праходзіла пад лозунгам адмены прыгоннай залежнасці, размеркавання памешчыцкай зямлі паміж сялянамі. Чуткі пра паўстанне хутка праніклі ў пагранічныя губерні Беларусі і Літвы. Пад ціскам сялянскага руху памешчыкі Віленскай і Гродзенскай губерняў прапачавалі ўраду праект вызвалення сваіх сялян. У канцы мая 1846 г. на дваранскіх выбарах частка памешчыкаў Віленскай губерні пад уражаннем падзей у Галіцыі пачала абмяркоўваць гэтую праблему. Аднак губернскае кіраўніцтва спыніла далейшыя дзеянні ў гэтым накірунку⁴.

Па словах генерал-губернатара Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў Ф. Міркавіча, некаторыя памешчыкі Гродзенскай і Ковенскай

¹ Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: у 4 т. Т. 2: 1772-1903. С. 63-68; Станкевич А. Первые шаги крестьянской реформы в Северо-Западном крае. Вильно, 1911. С. 7.

² Шпопер Д. Польское дворянство и крестьянский вопрос в 19 в. // Вопросы истории. 2008. № 2. С. 106-113.

³ Mościcki H. Sprawa włościańska na Litwie w pierwszej czwerci XIX stulecia. S. 24-25, 30-32.

⁴ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. С. 439.

губерняў збіраліся падчас дваранскіх выбараў звярнуцца да цара з просьбай вызваліць сялян. Ф. Мірковіч тлумачыў такі намер мясцовага дваранства жаданнем задобрыць сялян, добра ведаючы, што ўрад не пагодзіцца на такую прапанову. Сялянскі рух у Заходняй Беларусі і Літве не быў яшчэ настолькі моцным, каб прымусіць урад пайсці на адмену прыгону. Ф. Мірковіч не дазволіў далейшае абмеркаванне пытання аб вызваленні сялян¹.

У некаторых мясцовасцях Беларусі распаўсюджваліся заклікі да паўстання. У 1848 г. з адозвай да сялян выступіў смаргонскі шляхціц Ю. Бакшанскі. Ён заклікаў сялян аб'яднацца з мяшчанами, салдатамі і выступіць супроць паноў. «Адозва да смаргонскіх сялян», народжаная галіцыйскімі падзеямі, моцна напалохала ўлады². З мэтай не дапусціць далейшага распаўсюджвання сялянскага руху на тэрыторыі Беларусі, як і іншых заходніх раёнах Расіі, з вясны 1848 г. былі скамантраваны вялікія вайсковыя сілы, за насельніцтвам быў устаноўлены пільны адміністрацыйна-паліцэйскі нагляд.

У 1848 г. шляхта Міскай губерні на ініцыятыве Э. Аскеркі, А. Еленскага і С. Берновіча на дваранскім сходзе падняла пытанне аб ліквідацыі прыгону, што выклікала адмоўную рэакцыю царскіх улад³. У тым жа 1848 г. у Сенат была пададзена калектыўная заява шэрагу дваран ад беларуска-літоўскіх губерняў аб прызнанні іх прыгонных уласна вольнымі, аднак і гэты зварот быў адхілены. Нежаданне царызму сур'ёзна разглядаць пытанне аб вызваленні сялян тлумачыцца тымі рэакцыйнымі настроямі, якія склаліся ва ўрадавых колах пасля рэвалюцыйных падзей у Еўропе ў 1848 г. У афіцыйных выданнях з'яўляюца заклікі аб непарушнасці прыгоннага права. П. Кісялёў

¹ Федор Яковлевич Миркович. 1789-1866. Его жизнеописание, составленное по собственным его запискам, воспоминаниям близких людей и подлинным документам: в 2 ч. СПб., 1889. С. 146.

² Нарысы гісторыі Беларусі: у 2 ч. Мінск, 1994. С. 289-290.

³ Шпопер Д. Польское дворянство и крестьянский вопрос в 19 в. С. 110.

⁴ Колмаков Н. М. Вопрос о почине крестьянского дела. 20 ноября 1857 г. Исследование по официальным данным // Русская старина. 1885. Т. 47. № 7. С. 36.

выказаўся тады наконт ўнутранай палітыкі наступным чынам: «... пытанне аб сялянах лопнула»¹.

Тым не менш заняпад дваранскай гаспадаркі і настойлівае ўвядзенне ўрадам абавязковых інвентароў сталі прычынай таго, што на чарговым з'ездзе дваранства Віцебскай губерні ў 1850 г. пры абмеркаванні пытання, якімі сродкамі можна лепш і больш паспяхова «адхіліць пагібельныя вынікі няздольнасці ўласнікаў, якія адбываюцца ў па прычыне спасцігнуўшых губерні ў мінулыя гады няўраджаі», памешчыкі Дрысенскага і Полацкага павеатаў С. Убры, І. Храпавіцкі і Ю. Шчыт прапанавалі адмовіцца ад прыгоннага права над людзьмі і звярнуцца да ўрада з прапалавай стварыць камітэт для разгляду гэтага пытання. І хоць пры галасаванні дваранства адхіліла гэтыя прапановы², сам факт іх з'яўлення быў сведчаннем настойлівага пошуку дваранствам краю новых метадаў вядзення гаспадаркі, а таксама незадаволення ўвядзеннем абавязковых інвентароў.

Нягледзячы на тое, што інвентары па ўсіх маёнтках Віцебскай і Магілёўскай губернях былі к 1849 г. складзены, урад не адважыўся ўвесці іх у дзеянне з-за перавышэння ў гэтых дакументах фактычна існуючых павіннасцей і баязні сялянскіх хваляванняў.

Нарастаючае абессямелванне сялян заходніх губерняў, узмацненне феадальнай эксплуатацыі, чуткі аб волі выклікалі з боку прыгонных рэзкія пратэсты. Гэта прымусіла Мікалая I зацвердзіць 22 снежня 1852 г. новыя інвентарныя правілы, якія прадугледжвалі больш сур'ёзныя абмежаванні ў адносінах правоў дваранства на надзельныя сялянскія землі. Аднак новыя правілы выклікалі абурэнне памешчыкаў, якія ўвогуле выступалі супроць умяшання дзяржавы ва ўнутрыпамеснае размеркаванне ўгоддзяў і рэгламентацыю сялянскіх павіннасцей.

¹ Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. М., 1993. С. 189.

² Белоруссия в эпоху феодализма: сб. док. и материалов: в 3 т. Минск, 1959-1961. Т. 3: Воссоединение Белоруссии с Россией и её экономическое развитие в конце XVIII – первой половине XIX в. (1772-1860). С. 108.

У красавіку 1854 г. Мікалай I перадаў «Правілы» 22 снежня 1852 г. на разгляд новага сакрэтнага камітэта, старшынёй якога быў прызначаны наследнік прастола, Аляксандр II. Будучы «вызваліцель» быў супроць любых абмежаванняў праў дваранства ў адносінах распараджэння зямлёю. Сакрэтны камітэт прапанаваў губернскім інвентарным камітэтам перагледзець інвентарныя «Правілы» 1852 г., і ўжо праз некалькі месяцаў віленскаму генерал-губернатару І. Бібікаву былі перададзены новыя варыянты інвентарных правілаў. У адрозненне ад іншых, Гродзенскі інвентарны камітэт катэгарычна адмовіўся прызнаваць права сялян на лікую-небудзь зямлю, а ў заключнай частцы дакумента прапаноўваў ліквідаваць прыгоннае права ўвогуле. Па праекту Гродзенскага камітэта ўся зямля павінна была застацца ў поўнай уласнасці памешчыкаў. Сялянам давалася права свабоднага перамяшчэння ў межах губерні. Для рэгулявання прававых і гаспадарчых пытанняў паміж памешчыкамі і сялянамі прапаноўвалася стварыць адпаведнае ўпраўленне¹. Генерал-губернатар адхіліў праект Гродзенскага камітэта і распрацаваў свой, у якім былі скасаваны ўсе ўступкі сялянам, што прадугладжваліся «Правіламі» 1852 г.

Інвентарныя правілы 1855 г. замацоўвалі фактычна існуючыя адносіны паміж памешчыкамі і прыгоннымі ў маёнтках, дзе была цяглавая сістэма (Магілёўская і Віцебская губерні). Складзеныя інвентары павінны былі дзейнічаць з пачатку 1856 г., але памешчыкі сарвалі гэты тэрмін. Што датычыць інвентароў у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях, то тут засталіся інвентары, уведзеныя на падставе закона ад 15 красавіка 1844 г., якія дзейнічалі без зменаў да рэформы 1861 г.

Такім чынам, к сярэдзіне XIX ст. буйная дваранска-памешчыцкая гаспадарка, перш за ўсё заходніх і цэнтральных губерняў, паступова ўцягвалася ў таварна-грашовыя адносіны. Агульнай эканамічнай тэндэнцыяй гаспадарчага жыцця маёнткаў дваран стала ўсё больш выразная арыентацыя

¹ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. С. 456.

на рынак. Пашыралася сельскагаспадарчая вытворчасць і яе спецыялізацыя. Экстэнсіўныя метады вядзення гаспадаркі паступова змяняліся інтэнсіўнымі. Некаторыя ўладальнікі пачынаюць ўводзіць змены ў апрацоўку зямлі, ужываючы машыны і механізмы, выкарыстоўваючы наёмную працу. Гэта сведчыла аб пранікненні ў гаспадарку новых капіталістычных адносін. Памешчыцкая гаспадарка першай паловы XIX ст. у сацыяльна-эканамічным плане з'яўлялася адлюстраваннем агульнага працэсу мадэрнізацыі дваранскай гаспадаркі на рынкавых пачатках. Зразумела, што для такіх памешчыкаў вызваленне сялян было не толькі магчымым, але і пажаданым. «Развязаўшыся» са сваімі прыгоннымі, дваранства пазбаўляліся неабходнасці клапаціцца аб адказнасці за ўплату дзяржаўных падаткаў, клопату аб сваіх сялянах падчас голаду і іншых бедстваў. Захаваўшы за сабой зямлю, паны маглі смела глядзець у будучыню. Вопыт суседніх польскіх і прыбалтыйскіх губерняў, дзе ўжо даўно быў ліквідаваны прыгон, падказваў ім «суцяшальную будучыню». Сяляне, атрымаўшы волю, вымушаны будуць ісці да ўладальнікаў наймацца на працу.

Найбольш рашучай спробай рэфармавання сваёй гаспадаркі, якая ўжо становілася на новы капіталістычны шлях развіцця, ва ўмовах пастаяннага ціску з аднаго боку селянскімі хваляваннямі, а з другога – ненавіснымі абавязковымі інвентарамі, стала прапанова мясцовага дваранства ўвогуле адмовіцца ад прыгону.